

УДК 340.1:342.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.8>

СПІВВІДНОШЕННЯ ВИМОГ ВІДПОВІДНОСТІ ТА УЗГОДЖЕНОСТІ ПРИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА: ЮРИДИКО-ТЕХНІЧНИЙ АСПЕКТ

Долянська І.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0002-1606-7096
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua

Степаненко Н.В.,

доктор філософії в галузі права,
доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0001-6216-2206
e-mail: nataliasv@krok.edu.ua

Долянська І.М., Степаненко Н.В. Співвідношення вимог відповідності та узгодженості при формалізації норм права: юридико-технічний аспект.

Вказується, однією з основних умов забезпечення стабільності правової системи є дотримання вимог відповідності та узгодженості при формалізації права в процесі правотворчої діяльності. У статті досліджується співвідношення вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної сили як правил юридичної техніки формалізації. Автори здійснюють аналіз зазначених правил крізь виокремлення їх спільних та відмінних характеристик.

Основною спільною характеристикою обох правил автори визначають їх спрямованість на забезпечення властивостей системності джерел позитивного права. Так, правило відповідності впливає на посилення системності у вертикальному (ієрархічному) напрямку, тоді як правило узгодженості – у горизонтальному (координаційному).

Також спільним для зазначених правил автори розглядають їх застосування на рівні формалізації норм права та їх загальність. Перше обґрунтовано тим, що дотримання зазначених правил може проявлятися саме при визначенні прав та обов'язків, моделей бажаної поведінки, наслідків небажаної та спонукальних механізмів, що відповідає рівню формалізації норм права. Друге ж пояснюється тим, що досліджувані вимоги як правила формалізації є універсальними та застосовуються до всіх норм права незалежно від їх галузевої належності (за винятком правила відповідності щодо конституційних норм).

Серед відмінних характеристик автори розглядають ступінь обов'язковості досліджуваних правил, передбачений ними характер взаємодії формалізованих норм з нормами, стосовно яких забезпечується їх відповідність або узгодженість, та спосіб відновлення порушеної єдності.

За результатами проведеного дослідження автори доходять висновку, що вимоги відповідності актам вищої юридичної сили та узгодженості з актами рівної юридичної сили як правила юридичної техніки формалізації є взаємодоповнюваними, оскільки вони формують подвійний (ієрархічний і координаційний) вплив на забезпечення системності законодавства. Послідовне дотримання зазначених правил посилює рівень правової визначеності та показники ефективності правового регулювання.

Ключові слова: Конституція України, відповідність, узгодженість, юридична техніка, формалізація, право, правотворча діяльність, правова визначеність.

Dolyanovska I.M., Stepanenko N.V. The relationship between compliance and consistency requirements in the formalization of legal norms: legal and technical aspect.

It is indicated that one of the main conditions for ensuring the stability of the legal system is compliance with the requirements of compliance and consistency when formalizing law in the process of law-making activity. The article examines the correlation between the requirement of conformity with legal acts of higher legal force and the requirement of consistency with legal acts of equal legal force

as rules of legal drafting technique. The authors analyze these rules by identifying their common and distinctive features.

The main shared characteristic of both rules is their focus on ensuring the systemic properties of the sources of positive law. Thus, the rule of conformity reinforces the system's integrity in a vertical (hierarchical) dimension, while the rule of consistency does so in a horizontal (coordinating) one.

The authors also emphasize that both rules operate at the level of norm formalization and are of a general nature. The first is justified by the fact that compliance with these rules manifests itself in defining rights and obligations, models of desired behavior, undesirable consequences, and motivational mechanisms – all corresponding to the level of legal norm formalization. The second is explained by the fact that the analyzed requirements as formalization rules are relevant to the formalization of all legal norms, regardless of their branch affiliation (except for the rule of conformity concerning constitutional norms).

Among the distinguishing features, the authors consider the degree of obligatoriness of these rules, the nature of the interaction between the formalized norms and the norms ensuring their conformity or consistency, as well as the method of restoring disrupted unity.

Based on the results of the study, the authors conclude that the requirements of conformity with acts of higher legal force and consistency with acts of equal legal force, as rules of legal drafting technique, are complementary, since they form a dual (hierarchical and coordinating) mechanism for ensuring the systemic integrity of legislation. Consistent adherence to these rules enhances the level of legal certainty and the overall effectiveness of legal regulation.

Key words: Constitution of Ukraine, conformity, consistency, legal drafting technique, formalization, law, lawmaking, legal certainty.

Постановка проблеми. Однією з основних умов забезпечення стабільності правової системи є дотримання вимог відповідності та узгодженості при формалізації права в процесі правотворчої діяльності. Зазначене безпосередньо впливає на якість формалізованих норм, їх придатність до ефективного застосування на практиці та рівень передбачуваності правового регулювання.

Оскільки правовідносинам властивий динамічний характер, зумовлений безперервними змінами економічних, технічних, соціальних та інших умов функціонування суспільства, законодавство має адекватно відображати ці зміни. Відтак правотворчу діяльність доцільно розглядати як безперервний, циклічний процес відтворення й оновлення нормативного матеріалу, спрямований на підтримання його відповідності реаліям суспільного розвитку. Водночас система законодавства характеризується структурованістю та ієрархічністю, що зумовлює потребу у дотриманні принципів її вертикальної та горизонтальної узгодженості [1, с. 135–167; 2.].

У цьому контексті порушення вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили або узгодженості між нормативно-правовими актами рівної юридичної сили породжує несприятливі наслідки для правового регулювання: колізії, лакуни, неоднозначність тлумачення і застосування норм, зниження рівня правової визначеності та ефективності правового регулювання.

З прийняттям Закону України «Про правотворчу діяльність» відповідність нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженість з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили були закріплені в п. 1 ч. 1 ст. 34 цього Закону як вимоги до змісту нормативно-правового акта [3, ст. 34]. Водночас дотримання зазначених вимог здійснюється безпосередньо в контексті правотворчої діяльності, тоді як методологічну основу такої діяльності складають правила юридичної техніки формалізації. Зазначене обумовлює об'єктивну потребу в науковому осмисленні цих вимог саме як таких правил.

Незважаючи на очевидне значення цих вимог для правотворчої діяльності, у науковій літературі питання їх співвідношення та взаємозв'язку не отримало достатньої уваги. Проте зазначене є необхідним для розширення кола знань про юридичну техніку та поліпшення показників якості нормативного матеріалу, що створюється в результаті правотворчої діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Окремим аспектам досліджуваної проблематики присвятили свою увагу С. Бобровник, Т. Дідич, К. Адааскалиця, І. Онищук, І. Шутак, Т. Тарахонич, А. Колодій, В. Тернавська Н. Пархоменко, М. Петришин, С. Погребняк, С. Прийма, Р. Стефанчук, О. Дашковська, Р. Радейко та інші. Однак детальний аналіз спільних і відмінних характеристик вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили, як правил юридичної техніки формалізації норм права, залишається недостатньо опрацьованим у науковій літературі, що й визначає актуальність і спрямованість цієї статті.

Метою даної статті є дослідження співвідношення вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної

сили як правил юридичної техніки формалізації, шляхом з'ясування їх спільних і відмінних характеристик, а також значення для забезпечення властивостей системності законодавства.

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо проаналізувати вимоги відповідності актам вищої юридичної сили та узгодженості з актами рівної юридичної сили як правила юридичної техніки формалізації, які мають спільні й відмінні характеристики. Такий аналіз дозволить краще зрозуміти ці вимоги як окремі правила формалізації та особливості їх взаємодії в межах системи правил юридичної техніки.

Спільні характеристики вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили як правил юридичної техніки формалізації:

По-перше, досліджувані вимоги як правила юридичної техніки формалізації застосовуються безпосередньо при формалізації норм права, що відрізняється від більш високого рівня – формалізації нормативно-правових актів.

Науковці І. Шутак та І. Онищук, досліджуючи юридичну техніку конструювання норми права доходять висновку, що «Основними ознаками системи права є цілісність, єдність і взаємозв'язок юридичних норм, а не їх випадковий набір. Норми права, з яких утворюється система права, взаємно узгоджені та цілеспрямовані. Система права складається з неоднакових за змістом й обсягом структурних елементів, які логічно об'єднують, розташовують нормативний матеріал за певною функціональною спрямованістю» [4, с. 44].

У свою чергу І. Оніщук та Г. Бойко, аналізуючи логіку юридичного конструювання, вказують на відмінності в розумінні категорій «норма права» та «стаття нормативно-правового акта». Автори зазначають, що норма права пов'язується із системністю права, взаємною узгодженістю та цілеспрямованістю, тоді як стаття розглядається як структурний елемент нормативно-правового акта і не завжди містить завершену норму права. Норму права автори розглядають як правило поведінки, яке складається з гіпотези, диспозиції і санкції, а статтю законодавчого акта – як форму вираження державної волі та засіб втілення норми права [5, с. 40, 43].

К. Адаסקалиця визначає юридичну техніку як «сукупність правил (методів, прийомів, засобів), що використовуються для формалізації та інтерпретації правових норм і актів». Автор пропонує поділ цих правил за стадіями, рівнем організації та рівнем охоплення. Найбільш ціним для потреб нашого дослідження є поділ за рівнем організації, який передбачає виокремлення: правил, застосовних до норм права та правил, застосовних до нормативно-правових актів [6].

З урахуванням вищевикладеного вважаємо, що вимоги відповідності та узгодженості, як правила юридичної техніки формалізації, доцільно розглядати як такі, що застосовуються на рівні формалізації саме норм права. Це пояснюється тим, що дотримання зазначених вимог може проявлятися при визначенні прав та обов'язків, моделей бажаної поведінки, спонукальних механізмів такої поведінки та можливих правових наслідків, які формалізуються безпосередньо у нормах права.

Натомість технічне оформлення нормативно-правового акта як юридичного документа, хоча й пов'язане з упорядкуванням нормативного матеріалу в його межах, водночас не стосується змістовної відповідності або узгодженості норм, які він містить.

По-друге, спрямовані на забезпечення властивостей системності позитивного права. Обидві досліджувані вимоги безпосередньо пов'язані з властивостями системності, оскільки впорядковують нормативний матеріал, усувають колізії та загалом посилюють внутрішню цілісність системи джерел позитивного права (законодавства).

У цьому контексті важливо зазначити, що юридична енциклопедія розглядає законодавство як «систему нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини» [2].

У свою чергу «система» тлумачиться у Великому тлумачному словнику сучасної української мови та Словнику української мови у 20 томах, як «порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь» [7; 8].

Філософський словник визначає «систему» як «сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія» [9, с. 583].

К. Адаסקалиця пропонує розглядати системність як властивість позитивного права, що полягає в його цілісності, внутрішній узгодженості та структурній організованості [10, с. 19].

Зазначене, у поєднанні зі змістом досліджуваних вимог, дозволяє дійти висновку про їх функціональну спрямованість на забезпечення джерел права властивостями системності у вертикальному та горизонтальному напрямках. Вимога відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили посилює системні зв'язки джерел позитивного права у вертикальному вимірі, оскільки забезпечує підпорядкованість актів нижчої юридичної сили актам вищої. Вимога узгодженості посилює такі зв'язки у горизонтальному вимірі, оскільки забезпечує змістову єдність актів рівної юридичної сили, запобігає виникненню колізій та лакун.

У цьому контексті прикладом дотримання вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили можна розглядати норми, закріплені в ч. 3 ст. 2, ст. 6, 7, 18, 121 Цивільного процесуального кодексу України, які відповідають нормам Конституції України, оскільки закріплюють як принципи цивільного судочинства, визначені у ст. 129 Конституції України основні засади судочинства: гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та, у визначених законом випадках, на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення [11, ст. 129; 12, ч. 3 ст. 2, ст. 6, 7, 18, 121].

Прикладом дотримання вимоги узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили можна розглядати ст. 295–300 Цивільного процесуального кодексу України та ст. 36–42 Цивільного кодексу України, які регулюють питання обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання її недієздатною та поновлення дієздатності. Так, Цивільний кодекс України визначає матеріально-правові підстави такого визнання, тоді як Цивільний процесуальний кодекс України – відповідні процесуальні механізми. Узгодженість у формалізації цих норм проявляється, з одного боку, у врахуванні процесуальних особливостей під час формулювання матеріально-правових норм, а з іншого – у впливі змісту матеріальних норм на структуру та зміст процесуальних, що визначають судовий порядок визнання відповідних юридичних фактів [13, ст. 36–42; 12, ст. 295–300].

По-третє, загальність. Досліджувані нами вимоги мають загальний характер і повинні дотримуватися як правила юридичної техніки при формалізації будь-якої норми права, незалежно від галузі, в межах якої така норма формалізується, або предмету правового регулювання (крім правила відповідності при формалізації конституційних норм).

Як було обґрунтовано вище, вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили мають спільну характеристику – спрямованість на забезпечення властивостей системності. У Преамбулі Закону України «Про правотворчу діяльність» зазначено, що цей Закон виокремлює правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення та правила техніки нормопроєктування [3, Преамбула]. Відповідно до абз. 6 ч. 1 ст. 3 цього Закону, системність визначено як один із принципів правотворчої діяльності в Україні [3, ч. 1 ст. 3]. Також вище нами було акцентовано, що категорія «законодавство» розглядається як система, якій притаманні відповідні характеристики.

Таким чином, досліджувані вимоги, у силу їх спрямованості на наділення джерел права властивостями системності, з урахуванням законодавчого закріплення системності як принципу правотворчої діяльності та сутнісної характеристики законодавства України, підлягають застосуванню як правила юридичної техніки формалізації щодо всіх норм права – незалежно від їх галузевої належності. Виняток становлять лише норми Конституції в частині дотримання правила відповідності, оскільки національне законодавство України не передбачає нормативно-правових актів вищої юридичної сили порівняно з нею.

Проаналізуємо відмінні характеристики. Суттєвою відмінною характеристикою вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили виступає ступінь їх обов'язковості як правил юридичної техніки формалізації.

Ієрархічна структура побудови системи законодавства України висуває вимогу відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили в статус імперативних, тобто обов'язковою для дотримання при формалізації будь-якої норми права (крім норм Конституції) [2; 3, ст. 19; 15]. Недотримання зазначеної вимоги під час формалізації норм права може бути пов'язане з неможливістю формалізованої норми справити належний вплив на ті суспільні відносини, які вона покликана врегулювати. Зазначене зумовлено перевагою норми вищої юридичної сили порівняно з нормою нижчої, у разі суперечності між ними під час інтерпретації та правозастосування [16, с. 391–406, 408–436].

Натомість вимога узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили не характеризується таким самим рівнем імперативності. Недотримання цієї вимоги не тягне за собою несприятливих наслідків, подібних до тих, що виникають у разі порушення вимоги відповідності. Наслідками неузгодженості між нормами рівної юридичної сили здебільшого виступають правові колізії та лакуни (прогалини), які, хоча й свідчать про нижчу якість нормативного матеріалу, зазвичай усуваються у процесі правозастосування за допомогою засобів подолання колізій і лакун (прогалин). Тому такі порушення не настільки істотно впливають на здатність формалізованої норми ефективно врегульовувати відповідні суспільні відносини. [3, ст. 65, 66; 17, с. 241–246; 18, с. 44–56]

Крім того, у деяких випадках розбіжності можуть розглядатися як допустимі з точки зору мети правового регулювання, якщо вони зумовлені різницею в контексті, предметі правового регулювання або адресаті правової норми. Наприклад, уживання правових термінів у відмінних значен-

нях у нормативно-правових актах, що регулюють різні за змістом суспільні відносини, є розумно допустимим. Зокрема, термін «учасник судового процесу» в адміністративному та цивільному судочинстві має відмінне значення, що пояснюється особливостями відповідних правовідносин, і вимагати їх повного узгодження було б не виправдано з огляду на мету правового регулювання [12, ст. 42–75; 20, ст. 42–71].

Зазначене відображено і в абз. 1 ч. 2 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність», яким деталізовано вимогу узгодженості в частині однакового вживання слів чи словосполучень для позначення однакових термінів і понять у нормативно-правових актах, що регулюють певну сферу суспільних відносин, а не у всіх нормативно-правових актах рівної юридичної сили [3, абз. 1 ч. 2 ст. 34].

Отже, обов'язковість вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили як правила юридичної техніки формалізації норм права є безсумнівною, оскільки це зумовлено ієрархічною природою системи законодавства та реалізацією закріпленого у ст. 8 Конституції України принципу верховенства права. Її недотримання під час формалізації норми права, як правило, спричиняє неможливість ефективного впливу на суспільні відносини.

Натомість вимога узгодженості має менш імперативний характер. У частині випадків, пов'язаних із регулюванням різних сфер суспільних відносин, деякі прояви неузгодженості є допустимими; в інших – усуваються за допомогою засобів подолання колізій і лакун. Лише у поодиноких випадках неузгодженість пов'язується з неможливістю впливати на суспільні відносини та необхідністю удосконалення формалізації норм.

Другою відмінною характеристикою зазначених вимог як правил формалізації є передбачений ними характер взаємодії формалізованих норм з нормами, стосовно яких забезпечується їх відповідність або узгодженість. В межах вимоги відповідності така взаємодія має односторонній, субординаційний характер, коли норма нижчого рівня формалізується у спосіб, що не суперечить змісту норми вищого рівня. Натомість вимога узгодженості передбачає взаємний, координаційний характер взаємодії, за якого норми рівної юридичної сили взаємно впливають на формалізацію одна одної.

Так, у випадку внесення змін до цивільного законодавства, які об'єктивно зумовлені розвитком регульованих суспільних відносин і потребують відповідного узгодження норм цивільного процесуального законодавства, доцільним є одночасне внесення таких змін, а не узгодження нових норм із застарілими в межах одного рівня нормативної сили [3, ч. 3 ст. 11; 13, ч. 2 ст. 4; 19, ч. 8 ст. 90, ч. 2 ст. 127].

Третьою істотною відмінністю між вимогами відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили є спосіб відновлення порушеної єдності у випадку їх недотримання. У разі недотримання вимоги відповідності відновлення здійснюється шляхом коригування формалізації норми нижчої юридичної сили з метою приведення її у відповідність до норми вищої юридичної сили, виключення такої норми або окремих її положень, а також визнання протиправним і нечинним повністю або в окремій частині нормативно-правового акту, у якому вона або окреме її положення міститься.

Відповідно до ч. 5 ст. 245 КАСУ, якщо судом визнано нормативно-правовий акт протиправним і нечинним повністю або в окремій частині і при цьому виявлено недостатню правову врегульованість відповідних публічно-правових відносин, яка може потягнути за собою порушення прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб, суд має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень прийняти новий нормативно-правовий акт на заміну нормативно-правового акта, визнаного незаконним повністю або у відповідній частині [20, ч. 5 ст. 245].

Відповідно до ст. 152 Конституції України, за рішенням Конституційного Суду України Закони, інші акти або їх окремі положення, що не відповідають Конституції України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині та втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення [11, ст. 152].

Натомість у разі недотримання вимоги узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили механізм відновлення має більш м'який, координаційний і гармонізуючий характер. У цьому випадку відновлення порушеної єдності нормативного матеріалу досягається переважно помірними засобами правотворчої діяльності (шляхом доповнення, уточнення, зміни редакції норм суміжних актів) або засобами юридичної техніки інтерпретації (правозастосування) у частині подолання колізій та лакун. [3, ч. 2 ст. 65, ст. 66].

Висновки. За результатами дослідження можна підсумувати, що вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили, як правила юридичної техніки формалізації, мають низку спільних і відмінних характеристик.

Найбільш визначальною спільною характеристикою зазначених правил є їх спрямованість на наділення джерел права властивостями системності в межах усієї системи законодавства України. Застосування цих правил сприяє впорядкуванню нормативного матеріалу, усуненню колізій і лапсусів, а також підвищенню рівня правової визначеності.

До спільних характеристик також належить те, що обидва правила застосовуються на рівні формалізації норм права та мають загальний характер, тобто мають бути дотриманні при формалізації норм будь-якої галузі права (за винятком правила відповідності щодо конституційних норм).

Відмінними характеристиками є: ступінь обов'язковості зазначених правил; характер взаємодії формалізованих норм із нормами, стосовно яких забезпечується їх відповідність або узгодженість; а також спосіб відновлення порушеної єдності правового регулювання у випадках недотримання цих правил.

У контексті юридичної техніки формалізації ці правила доцільно розглядати як взаємодоповнюючі, оскільки вони формують подвійний (ієрархічний і координаційний) вплив на забезпечення властивостей системності законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Суходубова І.В. Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення, засоби забезпечення: *монографія*; [наук. ред. о. в. Петришин]. Х.: Право, 2016. 228 с.
2. Законодавство. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. 331 с.
3. Закон України «Про правотворчу діяльність». База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
4. Шутак І., Оніщук І. Юридична техніка конструювання норми права. Вісник національної академії прокуратури України №2. 2013 р. с. 39-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapr_2013_2_9.
5. Оніщук І.І., Бойко Г.І. Логіка юридичного конструювання. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. №11. 2015 р. с.38-44.
6. Адаסקалиця К.К. Юридична техніка та формалізація — системний підхід до визначення понять. Держава, регіони, підприємство: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей VI Міжнародної конференції (05-06 грудня 2024 р.). Київ. ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2245>.
7. Система. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/система>.
8. Система. Словник української мови у 20 томах. URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/система>.
9. Система. Шинкарук В.І. (голов. ред.) та ін. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. VI, 742 с.
10. Адаסקалиця К.К. Співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права в контексті формалізації норм права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Т.1. с.15-22 URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.2>.
11. Конституція України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
12. Цивільний процесуальний кодекс України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
13. Цивільний кодекс України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
14. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки»/ Укладачі: Бабка В.Л., Шумило М.М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А.М. – К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
15. Закон. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. 331 с.
16. Загальна теорія права: підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смодинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2021. 568 с.
17. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
18. Погребняк С. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання. *Загальні проблеми правової науки*. №1 (72). 2013, с. 44–56.
19. Закон України «Про регламент Верховної Ради України». База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (Дата звернення: 10.11.2025)
20. Кодекс адміністративного судочинства України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2747-15#Text> (дата звернення: 09.11.2025).